مجله ی بین المللی تحقیقات علمی علوم اجتماعی
مجله البحوث العلمية العالمية للعلوم الاجتماعية
Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi
International Journal of Social Science Research

دیوان

ISSN: 2706-6428 E-ISSN: 2707-7462

جلد: ۰۲ شماره: ۰۲ سال: ۱۴۰۰
Volume: 2 Issue: 2 Year: 2021

هویدا دیوانیده خواجه احمد یسوی نینگ تاثیر

تأثیر خواجه احمد یسوی در دیوان هویدا

تأثیر خواجه أحمد یسوی علی دیوان هویدا

Hüveyda Divanında Hoca Ahmet Yesevi'nin Etkisi
The influence of Khoja Ahmet Yesevi on Huvayda's divan

Doi: <http://dx.doi.org/10.48117/Diwan.2021.12>

پوهنیاړ آغا محمد مرادی*

Makale Bilgisi / Article Information

Makalenin Türü/Article Type: Araştırma makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Received Date:

20.04.2021

Kabul Tarihi / Accepted Date:

02.06.2021

معلومات مقاله / المعلومات للمقالة

نوع مقاله / نوع المقالة: تحقیقی / تحقیقیة

تاریخ دریافت مقاله / تاریخ استلام المقال:

تاریخ پذیرش مقاله / تاریخ قبول المقال:

این مقاله توسط نرم افزار تورنیتین (Turnitin) بررسی شده (plagiarism) یا سرقت ادبی تثبیت نگردید.

قد خضع المقال لبرنامج فحص الانتحال (Turnitin) و لم يثبت أنه من السرقات الأدبية.

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

نحوه ارجاع دهی از این مقاله در پاورقی

پوهنیاړ آغا محمد مرادی، "هویدا دیوانیده خواجه احمد یسوی نینگ تاثیر"، مجله دیوان ۲/۲ (سرطان ۱۴۰۰)، ۸۹-۱۰۳.

Atıf

Agha Muhammad Muradi, "Hüveyda Divanında Hoca Ahmet Yesevi'nin Etkisi", *Diwan Dergisi* 2/2 (Temmuz 2021), 89-103.

* عضو کادر علمی زبان و ادبیات اوزبکی دانشکده تعلیم و تربیه دانشگاه جوزجان / افغانستان.

ORCID ID: 0000-0001-7082-3676

خلاصه

آچر سوزلر:

چغتای ادبیاتی، خواجه
نظرهویدا، دیوان، تصوف،
عشق، کامل انسان.

تورک ادبیاتی نینگ مهم بیر پارچه سی بولگن چغتای ادبیاتی حقیقه قیلینگن ایشلر کوزه تیلگنده، کلاسیکدن سونگی عصر ویا نواییدن سونگی عصر اوله راق آتندیریلگن چغتای ادبیاتی نینگ آخرگی دوری حقیقه ییتلیجه اثر تایلمیدی. بو دوره یشه گن کوپ شاعرلر نینگ حیاتلری و اثرلری نینگ اسملریدن باشقه کینگ بیر بیلگیگه ایگه ایمس میزه. بولردن بیرسی ایسه تورکستان نینگ گوزل فرغانه وادیسیدن بولگن خواجه نظر هویدا دیر. شعرلری نینگ استانبول، قازان و تاشکینت کبی بیرلرده باسیلمه سی و غزل لری نینگ کوپ معتبر مجموعه لرده بیر آیشی خواجه نظر هویدانینگ تورک لر طرفیدن سیویلگن بیر صنعتکار بولگیننی کورستماقده دیر. عین زمانده خواجه احمد یسوی نینگ حکمت لری کوپ تورک صنعتکارلر نینگ اثرلریگه نیگیزدن تاثیر قویگن دیر.

چکیده

واژه های کلیدی:

ادبیات چغتایی، خواجه
نظر هویدا، دیوان،
تصوف، عشق، انسان
کامل.

یکی از بخش های مهم ادبیات ترکی البته، ادبیات چغتای به شمار میرود. اگر مروری بر دور نمای این ادبیات داشته باشیم، در مورد ادبیات قدیم و یا پس از عصر نوایی معلومات قناعت بخش موجود نیست. در باره زنده گی و آثار شاعران و نویسندگان که در این دوره میزیستند نیز اطلاعات کافی وجود ندارد. از جمله این شاعران یکی هم خواجه نظر هویداست که در فرغانه ترکستان میزیست. اشعار این شاعر در شهر های چون استانبول، قازان و تاشکینت به چاپ رسیده و غزلیات آن در مجموعه های معتبر شعری جا گرفته است، که خود نشاندهنده محبوبیت این شاعر از طرف ترکان است. در عین حال دیوان حکمت خواجه احمد یسوی نیز برای بعضی از صنعتکاران ترک تاثیرات عمیق داشته است.

ملخص

الكلمات المفتاحية:

الأدب الجغتائي، خواجه
نظر هویدا، الديوان،
التصوف، العشق، الإنسان
المثالي.

يُعد الأدب الجغتائي جزء مهمًا من الأدب التركي، ولما نستقرئ تأريخ الأدب الجغتائي خصوصًا العصر القديم وما بعد عصر الأمير علي شير النوائي؛ نكاد لا نجد معلومات موثقة فيه، ولا توجد دراسات كافية حول جهود الأدباء والشعراء الذين عاشوا في ذلك العهد أيضًا. ومن ضمن هؤلاء الشعراء، الشاعر خواجه نظر هویدا الذي عاش في ولاية فرغانة الواقعة في شرق أوزبكستان حاليًا. وتمت طباعة قصائد الشاعر وأشعاره في مدن كثيرة مثل طشقند، وقازان، وإسطنبول. وهذا يدل على أن له كانت مكانة مرموقة عند الأتراك. وفي الوقت نفسه كان أثر بالغ لديوان الشاعر خواجه أحمد يسوي المسمى بديوان الحكمة؛ على بعض أهل الصناعات من الأتراك أيضًا.

Anahtar Kelimeler: Özet

Çağatay Edebiyatı,
Hoca Nazar Hüveyda,
Divan, Tasavvuf, Aşk,
İnsan-ı kâmil.

Türk Edebiyatının en önemli parçalarından biri de kuşkusuz Çağatay Edebiyatıdır. Bu edebiyatın bakış açısına bir göz atacak olursak, klasik edebiyat sonrası ya da Nevâî dönemi sonrası hakkında fazla bilgi yoktur. Bu dönemde yaşamış şairlerin hayatları ve eserleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu şairlerden biri de Türkistan'ın Fergana şehrinde yaşayan Hoca Nazar Hüveyda'dır. Şiirlerinin İstanbul, Kazan ve Taşkent gibi önemli merkezlerde basılması ve gazellerinin birçok muteber mecmualarda yer alması, Hoca Nazar Hüveyda'nın Türkler tarafından sevilen bir sanatkâr olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Hoca Ahmed Yesevi'nin hikmetleri birçok Türk sanatkârlarının eserlerini derinden etkilemiştir. Naçizane makalemizde Hüveyda'nın hayatı, edebi şahsiyeti, eserleri ve düşüncesine Yesevi etkisinin izleri hakkında muhtasar duracağız.

Keywords: Abstract

Chagatay Literature,
Khoja Nazar Huvida,
Divan, Sufism, Love,
Perfect Human.

Chagatay literature is one of the most important parts of Turkish literature. However, there is no satisfactory information and resources about the post-classical period or the post-Navai period when we review the perspective of this literature. Also, there is not enough information about the life and works of poets and writers who have lived in the age of Navai. Among these poets, Khaja Nazar Huwaydah is one of them, who lived in Ferghana, Turkestan. His poems were published in cities such as Istanbul, Kazan and Tashkent, and his lyric poems were included in prestigious poetry collections, which indicates the popularity of this poet among the Turks. In addition, the poetry of Hikma Khaja Ahmed Yasui had significant effects on some Turkish craftsmen.

کیریش

شو چاغگچه قیلینگن ایشلر نتیجه سیده اورته آسیا تورک ادبیاتی نینگ اوچینچی دوره سی اوله راق قبول ایتیلگن چغتای تیلی و ادبیاتی نینگ تشکلی، کیلیشمه سی و دورلری حقیقه فرقلی کوریشلر ایلگری سوریلگن دیر. تدقیقاتچیلر طرفیدن عموماً قبول بولگن افاده ایسه چغتای تیلی و ادبیاتی نینگ ۱۳نچی عصرده توغیلگن، تیموریلر زمانیده کیلیشمه کورستگن و علیشیر نوایی بیلن حقیقی کیملیگیگه قاووشگن- دیر.

چغتای ادبی تیلی نینگ تورک ادبیاتی تاریخیده گی بیرینی انگله یالماق اوچون بیللی بیر کرونولوژیک ترتیب نینگ تعقیب ایتیلمه سی کیره ک بولگنده، بیرلشگن تورکشناسلر، چغتایچه نی کلاسیک دن آلدین، کلاسیک و کلاسیکدن سونگی دور اوله راق اوچ باسقیچگه اییریپ تصنیف ایتگنلر.^۱ سکاکی، لطفی، آتایی، گدایی، احمدی، کمال خجندی، سید احمد میرزا، حیدر خوارزمی، یوسف امیری، یقینی کبی شاعرلر نینگ کیلیشتیرگن چغتای ادبیاتی نینگ کلاسیک دوره میرعلیشیر نوایی یوکسک غایه لرگه تاشیگن. نوایی بیلن حسین باقرا، حمیدی، شیبانی، شاهی، عبیدی، محمد صالح، مجلسی، بابر، بایرام خان کبی اسملر نینگ اورین آلگن بو دور چغتای ادبیاتی نینگ اینگ پارلاق دورلریدن سنله دی. کلاسیکدن سونگی دوره ایسه نوایی درجه سیده شاعرلر بیتیشمه گن، بیتیشگن شاعرلر هم اونچه لیک تانیلمه گن. خواجه نظر هویدا بیلن بیر دوره ده بولگن شاعرلر و یازووچیلر ابوالغازی بهادرخان، بابا رحیم مشرب، صیقلی، صوفی الله یار، مونس خوارزمی، محمد رضا آگهی، امیری (عمرخان)، نادره، منظوره، اوپسی، نادر، گلخنی، مخمور، مقیمی، فرقت، عبیدالله ذوقی، عثمان خواجه زاری و شوقی لرنی آت توتله آله میز.^۲

I. هویدانینگ حیاتی و ادبی شخصیتی

۲۰نچی یوزیلی نینگ باشلریده غربی بیلیم آدملری نینگ دقتینی چیککن هویدا کونیمیزده بیتیرلیچه تانیلمه گندیر. ۱۸نچی یوزیل دینی-دیدکتیک چغتای ادبیاتی نینگ تانیلگن وکیلی اوله راق بیلینگن خواجه نظر هویدا، تورکستان منطقه سی نینگ فرغانه وادیسیده گی چیمیان شهریده دنیاگه کیلگن. هویدا تخلصی بیلن تانیلگن شاعر نینگ اصل آتی خواجه نظر غایب نظر اوغلی دیر. هویدانینگ توغیلیشی و اولیشی نینگ تاریخی حقیقه کیسکین بیر بیلگی یوق؛ اما ۱۷۰۴-۱۷۸۵ ییللری آره سیده یشه گندیر.^۳

^۱ Argunsah, Mustafa. *Çağatay Türkçesi* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2014), 13.

^۲ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Güney Karaağaç (İstanbul :Kesit Yayınları, 2009), 19.

^۳ رحیم ابراهیم، هویدا، کلیاتی (کابل: تعلیمی انتشاراتی، ۲۰۱۳)، ۱۴.

فخرالدین ایشان حقّی (هویدانینگ چیره‌سی) "نسب‌نامه ایشان هویدا" اثریده بیلدیریشیچه، هویدانینگ اجدادی اصلاً اوشلیک بولیب، باباسی غایب نظر ایشان اوزیگه پیر اوله‌راق قبول ایتگن کاشغرلیک نقشبندیه شیخی آفاق خواجه‌نینگ (وفات ۱۶۹۳) درگاه‌یگه قوشیلگن و ۳۰ ییل اونینگ خدمتینی قیلگن. ایسه اوندن تصوف سرلرینی اورگنگن، سونگره آفاق خواجه‌نینگ مرغیلان‌لیک اوغلی خواجه محی احمد (خلق آره سیده "پاشا پیریم" آتی بیلن شهرت قازانگن) حضور یگه کیلیب چیمیان شهریده بیرلشگن و اونینگ عایله‌سیده خواجه نظر دنیاگه کیلگن.

ایلک محله مکتبیده، سونگره خوقند مدرسه‌لریده تحصیل قیلگن هویدا، خوقنددن چیمیان‌گه قیتگن و او بیرده اوزی بیر مکتب آچیب، بیللرچه قیشلاقده کی گودکلرنی اوقیتگن. عین زمانده ایسه کلاسیک و دینی مضمونلی شعرلر یازیب، شعرلرینی بیر دیوانده ترتیب ایتگن. هویدا عمری‌نینگ سونگیگه قدر اوز اوقیلیده قالیب، چیمیانده وفات قیلگن.⁴

هویدا عربچه و فارسچه‌نی، چغتای ادبیاتینی، دینی علم‌لرنی اینقسه قرآن وحدیث علمینی یخشی بیلیرایکن. زمانی‌نینگ اولکن عالمی و متصوف شاعری اوله‌راق شهرت قازانگن و خلق تمانیدن ارداقلنگن. هویدا، ۱۸نجی یوزیلی چغتای کلاسیک ادبیاتی‌نینگ کیلیشمه‌سیگه حصه قوشیب، دینی-تصوفی ادبیاتده ینگی معنا و مضمونلر قوشگن بیر شاعر دیر. زمانی‌نینگ ضیالی شاعری اوله‌راق تانیلگن هویدا، معنوی کمالاتی، صنعتگه معرفتی و آچیق کوریشلری بیلن اوزینی خلققه سیودیرگن.

شاعر تصوفده‌گی انسان سیوگیسی و معرفت غایه‌لرینی تشویق ایتگن، نظم‌نینگ بوتون امکانلریدن مهارت بیلن استفاده ایتگن، کامل انسان شخصیتینی بیتیشتماق کبی مهم مسأله لرگه ینگی بیر اوزگریش کیلتیرگن.

خواجه نظر هویدانینگ اثرلریده دینی-تصوفی اورنکلر بارلیگی، اثرلریده دیدکتیک خصوصیتینی اونگه چیقارگن شاعرلر آره سیده بیر توتیشیگه کتته سبب دیر. هویدانینگ غزللریده رواجلنگن سمبول، تیپ و تمثال لر بیر آله هم، شاعر اولرگه ینگی بُعدلر قوشیب اوزی‌نینگ بی‌مثال کوریشلرینی اورته‌گه قویگن.

بول تیریکلیککه ایشانمه، آیلاغیل ذکر خدا ضایع ایتمه بیر نفسنی قالسه نامقدار عمر.⁵

مضمونی: بو یشامگه اینانمه، الله‌نی ذکر ایتگین، عمردن قنچه آز قالگن بولسه هم اونی ضایع ایتمه گین.

⁴ Haluk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazm Şekilleri ve Aruz* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1999), 57.

⁵ ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۹۰.

بی خبر بولمه اولومدین، بول همیشه باخبر تون و کون الله دیب کوزدین آقیز خون جگر.^۶

مضمونی: اولومدین خبرسیز بولمه، هر دایم خبردار بول، کیچه-کوندوز الله دیب کوزینگدین قانلر آقیزدیر.

شونینگ دیک لیریک اثرلر اورتیگه قویگن هویدا دوری نینگ اهمیتلی شاعرلری آره سیده بیر آلماقنی بجرگن. هویدانینگ غزللری حیاتی بیر شوق و ذوق، انسانی ساغینچ بیلن اورهلگن. شاعر مجازی عشق حقیقه هم، حقیقی عشق حقیقه هم خارق العاده شعرلر اورتیگه قویگن.

آه اورسم، سقف گردونگه تیگر آهیم اوتی شدتیدن اوت چیقیب، آیلر صدا، بیغلر سحاب.^۷

مضمونی: آه ایتسم، آهیم نینگ آتشی دنیانینگ تامیگه تیگه دی، او آه نینگ شدتیدن آتش چیقیب، طنین آیلر، بولوتلر بیغلر.

هویدا عاشق بیر شاعر دیر؛ لیکن اوندیگی عشق، تصوفی، الله گه بولگن بیر عشق دیر. اونینگ شعرلری نینگ اساس روحی، تصوف روحی دیر. خواجه احمد یسوی دن^۸ اوز زمانیکه قدر دوام ایتیب کیلگن تورک، فارس و عرب شعرلرینی اورگنگن شاعر، تصوفی غزللریده ساغلام اینانچ و حقیقی ایمانی تیگه کیلتیرگن، انسانلرنی حق قه جونهلشگه دعوت ایتگن.

غضب آیلر، هویدانی اگر سالسنگ تموغ^۹ ایچره فغان و ناله مه دوزخ چیدالمای آیلایگی فریاد.^{۱۰}

مضمونی: اگر غضبله نیب هویدانی جهنمگه آتسنگ، حتی که جهنم مینینگ فغان و اینگیللیشیم گه طاقت قیله آلمه ی بقیره دی.

هویدا، دینی-تصوفی دیدکتیک ادبیاتی نینگ وکیلی بولگنی اوچون تورک ادبیاتیده بو رواجی باشلتگن خواجه احمد یسوی دن کوپ تاثیر آلگن. الهی عشق، نفیس تربیه سی، آخرت، اولیم، غفلتدن اویغانماق، دنیا مالیکه طمع ایتماق کبی موضوعلرده یازگن شعرلریده احمد یسوی نینگ حکمت لریگه اوخششلیگی دقت تارته دی. بونینگ دلیللرینی هویدا دیوانینی اوقیشیمیزده آچیقچه کوره میز.

^۶ ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۱۰۰.

^۷ ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۵۵.

^۸ Kalafat Yaşar, Pir-i Türkistan Ahmet Yesevi Sultan (Ankara: Berikan Yayınevi, 2008), 26.

^۹ Tuncer Gülensoy, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (Ankara: TDK Yayınları, 2011), 855.

^{۱۰} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۷۴.

دینی_دیدکتیک ادبیاتده، آخرت موضوعی کتته اهمیتگه ایگه. اولیمگه حاضرلیک و آخرت حیاتیگه تیارلنیشگه چقریلگن. کیشی دنیاگه بیر هدف اوچون یوباریلگن. بو دنیاده قیلگن برجه یخشی_یمان ایشلری یینه بیر دنیاده قرشیسیده چقریلهدی و اونگه کوره جزا بیریلهدی.

دینی_تصوفی ادبیاتده هم انسان نینگ اساس غایه سی بولگن الله نینگ رضاسینی قازانماق اوچون قیله-دیگن ایشلر، اولیم کیلمسدن، حاضر بولماق دیر. احمد یسوی نینگ حکمت لریده قیته_قیته قرشیمیزگه چیقن بو توشونچه بیر بیتده شوندهی افاده ایتیلگن.

اولوم ایلچسی کیلدی، یراغینگ نیگه قیلماسان سقال ساچینگ آقاروب، یراغینگ نیگه قیلماسان.¹¹

اولیم ایلچسی کیلدی، نیگه تیار بولمه یسن؟ سقال_ساچینگ آقاریتی نیگه تیار بولمه یسن؟

احمد یسوی نینگ بو فکری هویدا غزلیده شو شکلده قرشیمیزگه چیقهدی:

ساچ آقردی، کوز یاشردی، وادریغا وادریغ نی طریقهدی بیرله اوتتی، نی قیلای مادام عمر.¹²

مضمونی: ساچ آقردی، کوز یاشردی، افسوسلر بولسین منگه! عمر قندهی اوتتی، ایمدی نیمه قیله ی؟

تصوفده دنیا حیاتی نینگ اوتهدیگن لیگی، مال و ملک بیریکتیرمه نینگ هیچ بیر فایده سی بولمه گنلیگی و یینه بیر دنیاگه یانیده هیچ بیر نرسه آلیب باره آلمه گنلیگی باره سیده کوپ بیتلر یازیلگن. دنیاده قنچه مال بیریکتیرسه بیریکتیرسین اولیم کیلگنده انسان نینگ برجه نرسه سی آرقه ده قالدی و هیچ بیر نرسه یانیده آله آلمیدی. بونینگ بیلن علاقه لی احمد یسوی نینگ شو بیتی قرشیمیزگه چیقهدی:

بیشک بیلینگ بو دنیا برجه خلقدن اوترا اینانماغیل¹³ مالینگه بیر کون قولدین کیترا.¹⁴

مضمونی: شبهه سیز بیلینگ، بو دنیا بوتون خلقدن کیچر ها، اینانمه مالینگه، بیرکون قولدن کیتر ها.

احمد یسوی نینگ بو بیتیکه آچیق_آیدین هویدا شو اوخشش افاده لرنی قوللگن.

¹¹ Hayatı Bice, Divan-i Hikmet Hoca Ahmet Yesevi (Ankara: y.y, 2009), 381.

¹² ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۸۹.

¹³ ابراهیم رحیم، فرهنگ اوزبیک-دری (مزارشریف: انتشارات ثقافت، ۱۳۹۶)، ۱۶۶.

¹⁴ Bice, Divan-i Hikmet Hoca Ahmet Yesevi, 301.

مال و ملکینگه قووانمه، ای عقلسیز آدمی ناگهان کیلسه اجل، قالغای بو ملک و باغله.^{۱۵}

مضمونی: ای عقلسیز آدم، مال و ملکینگه اینانمه، توسندن اجل کیلسه بو ملک و باغله قاله دی.

اولیم نینگ قچان کیلیشینی بیلمه گن انسان اوغلی، هر زمان اولیم اوچون تیار بولیشی کیره ک. "هیچ اولمیدیگن گه اوخشب دنیا اوچون، هر لحظه اوله دیگن گه اوخشه ب آخرت اوچون ایشلنگ" حدیث شریفنی اوزیگه دستور ایتگن کیشی اولیم قورقوسیدن اوزاق بوله دی و پشیمانلیک لر ایسه اونگه کیلمیدی.

انسان نینگ دنیاده باره دیگن بیرگه تیارلیک آلمه گن تقدیرده بیر کون "ارجعی" (قیتیب کیل) نداسینی ایشیتگنده فریاد قیلیب، آخرتگه حاضرلیک آله آلمه گن لیگیدن پشیمانلیک احساس قیلیشینی بیللی ایتگن احمد یسوی، بو بیت بیلن انسان نینگ اصلینگه قیتیشینی و تیارلیک آیشینی ایسلته دی.

ندای ارجعی کیلسه، نی کیلتوردینگ ایا بندم بولورسن سرنگون اول دم، تورورسن استوار ایمدی.^{۱۶}

مضمونی: "ارجعی" (قیتیب کیل) نداسی کیلسه، نیمه کیلتیردینگ ای قولیم؟، اول دمده بقیرگنلردن بوله سن، ایمدی راست و استوار توره سن.

عین موضوعگه، اوخشه گن بیر بیت بیلن تیگینگن هویدا، وقتی کیلگنده سوره لگن "ای قولوم مینگه نیمه کیلتیردینگ؟" سوراغیگه قرشلیک بیره دیگن جوابی بولمس لیگیدن تشویش قیلماقده دیر.

خدایم سوره سه ای بندم نی کیلتوردینگ مینگه، ایغیل بولویان سرنگون شرمنده نی بیرگوم جواب اندا.^{۱۷}

مضمونی: الله سوره سه: ای قولیم، نی کیلتیردینگ مینگه آیت، او لحظه ده شرمنده بولوب نیمه جواب بیره من.

شاعر غزللریده توبه و نیایشگه چقیرگن. بو هویدانینگ بیرغزلیده شونده ی افاده ایتیلگن.

تون و کون آیلایان گناه، قیلماغان هیچ ثواب اوزوم پرورش آیلایان بدن، قیلغوچی خورد و خواب اوزوم.^{۱۸}

^{۱۵} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۹۷.

^{۱۶} Bice, Divan-i Hikmet Hoca Ahmet Yesevi, 290.

^{۱۷} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۲۴۴.

^{۱۸} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۱۷۸.

مضمونى: کیچه-کوندوز گناه ایشلب، هیچ ثواب ایش قیلمه دیم. دایما بدنیمنى باقتیم، ییدیم- ایچتیم.

بیلینگنى دیک، کلاسیک و دینی-تصوفى ادبیاتده دایما خلق نینگ منفعتى کوزه تیلگن، انسان تیپی اساس بولگن دیر. بونگه کوره شاعریمیز هویدا ایسه، بیوه، چاره سیز و مسکینلر نینگ منفعتینی حمایه ایتماقده و بیر غریب نینگ کونگلینى سیویندیریشی، قینچیلیک لر کوریب مقدس کعبه نى زیارت ایتیشدن یخشیراق بولگن لیگینی افاده ایتماقده.

بیر غریب کونگلینى شاد آیلا سنگ یول باسیب، کعبه ساری بارماق عبث.^{۱۹}

مضمونى: بیر غریب نینگ کونگلینى آماق، یوریب کعبه گه کیتماقدن یینه هم یخشی.

هویدا دنیا مالی نینگ آرقه سیدن چاپماقنى عیب و دنیاگه سیزیلگن توغو انساننى حقندن اوزاقلشتیریشینی خبر بیرگن:

بیرمه دنیاگه کونگیل، هیچ کیمگه قیلغان یوق وفا کیم کونگیل بیردی انگا، بولدی خدادین بیخبر.^{۲۰}

مضمونى: دنیاگه کونگیل بیرمه، چون که دنیا هیچ کیمگه وفا کورستگن یوق. کیم که اونگه کونگیل بیریتى، خدادن بیخبر قالیتى.

هویدانینگ شعرلیده دایما دیدکتیک عنصر اونگه چیققن. فقط بولرده بیر اوگیت و نصیحتلر ایمس، غم و قیغو بیلن اورهلمیش بیر اورگتوچیلیک حاکم دیر. شاعر یالغانچی لیک، کبر، انانیت، ریا کبی یمان خصلت لرنی شعرلیده دیدکتیک بیر تیل بیلن، کوپ زمانلر خلق حکیمانه سوزلیدن عاقلانه فایده لنیب آچیق لگن.

راست آیغیل، ایگری هرگز سوزلمه ای هویدا، کیلسه باشینگه قیلیچ.^{۲۱}

مضمونى: ای هویدا، باشینگه قیلیچ کیلسه هم توغرى سویله گین، اصلا یالغان آیتمه گین.

هویدانینگ شعرلیده اخلاق و ادب، معنویات، معرفت و تربیه مسأله لری ایری بیر بیر توتماقده. شاعر حلال لیک، تمیزلیک، توغرى لیک، تقوا، باشقه سی نینگ حقیکه خیانت ایتمه ماق، یتیم و فقیرلرگه شفقتلی

^{۱۹} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۶۷.

^{۲۰} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۸۱.

^{۲۱} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۷۱.

بولماق، سخی بولماق کبی اینگ مهم فضیلتلرنی قازانماقده تشویق ایتگن. چیرکین لیک، اخلاقسیزلیک، یششده گی بوزوقلیق، کذاب لیک، آلدتماق، اوغیریلیک، خیانت، ایکی یوزلی لیک، ریاکارلیک، اینیقه کبر و ریاکارلیک کبی علتلردن ایسه انسانلرنی منع ایتگن.

زاهدا، صوم و صلات ایتتیم دیوب کوپ اورمه لاف بهترین طاعت اولدور بولسه نفسینگه خلاف.^{۲۲}

مضمونی: ای زاهد! نماز قیلدیم، روزه توتدیم دیب، کوپ لاف ایتمه. نفسینگه قرشی چیقماق اینگ بویوک طاعت دیر.

هویدا شو کبی شعرلری بیلن عادتا خواجه احمد یسوی حکمتلریده و علیشیرنویایی نینگ اثرلریده کوپ کورینگن نفسنی سیندیرماق، اونینگ قولی بولمس لیک، اخلاقی غایه لرنی ایلگری سورگن.

عمر بازاریدن آغیل زهد و طاعت رختینی آيله مقدارچه سودا بیرسه روز بازار عمر^{۲۳} مضمونی: عمر بازاریدن زهد و طاعت لوازمینی آل، اگر بو بازار سنگه سرنی آچیقلسه او حالد کیره گینی قیلگین.

اوزینگه قویمه بنا مال ایله پولیم بار دیب سفال محض ایرور قیلمه سنگ سخاوت هیچ.^{۲۴} مضمونی: مالیم و پولیم بار دیب هواگه اوچمه، سخاوت ایتمه سن خودی چتاغ سن. کلاسیک ادبیاتیمیزگه خاص بولگن قوشمه معنالی لیک، ظاهری و باطنی معنالنرینگ قریشیمی هویدانینگ قلمیگه منسوب کوپ غزللری نینگ خصوصیتی دیر. شاعرینگ لیریک شعرلریده ظاهری و مجازی معنالی ایچیده یوکسک مهارت بیلن باطنی (عارفانه) تفکر و عرفانی فلسفه بیرکیتیلگن.

بونینگ کبی کوپ باشقه شعرلری قوشمه انگلملی شعرلر دیر. هویدا، انسان حیاتیده گی مثبت و منفی خصوصیتلر حقیقه یازرکن، اولر عاقبتینی کورستماق اوچون قرآن کریم دن و حدیث شریف دن دلیل لر کیلتیرماقده.

هویدا، اثرلری بیلن بیر طرفدن تصوف ادبیاتیکه خدمت ایتیپ، بیر طرفدن ایسه مجازی عشق باره سیده شعرلر قلمگه آلگن.

^{۲۲} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۱۲۹.

^{۲۳} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۹۰.

^{۲۴} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۷۰.

کورمه سم، یوزینگی دلبر بولدی احوالیم خراب رحم ایتیب کیلسنگ نی بولغای، خسته حالیمنى
سوراب. ۲۵

مضمونى: یوزى نینگ کورمه سم ای دلبر حالیم خراب بولر، رحم قیلیب خسته حالیمنى سوره سنگ
نیمه بوله دی.

حال بیمار غریب سورماق ثواب بیعدد ایرمیش ای یاریم سنگه هرگز کیره کمس مو ثواب. ۲۶

مضمونى: بو خسته ی غریب نینگ (شاعر) حالینی سورماق سانسیز ثواب دیر، ای یاریم سنگه هیچ
ثواب کیره ک ایمس مو؟

تاریخی شخصیتلرگه هم اشارت قیلگن هویدا، پیغمبرلر، اولیالر، دولت بویوکلى نینگ بالترتیب، ادبی
قهرمانلرگه ایسه شعرلریده بیر بیرگن.

سبقتی آغان ایمس دور بو عشق مکتبیدین وفاده مجنون فرهاد هویداگه اوخشب. ۲۷

مضمونى: درسینی آلگن یوق دیر بو عشق مکتبیدن، وفاده مجنون و فرهاد و هویداگه اوخشب.

سنی لیلی، ایا دلبر، منی مجنون گدا دیرلر گدا لرینگ طریق عشق ایچینده پادشاه دیرلر. ۲۸

مضمونى: سینی لیلا، اچچیغ دلبر، مینگه مجنون گدا (تیلنچی) دیدیلر، گدا لرینگ یولی عشق
ایچیده پادشاه لیق دیدیلر.

خاک بولمیش من ایاغینگ آستیده ای سروناز آستانینگ یاستانیب، ای خسرو شیرین نواز. ۲۹

سحرلر آه اورسم پیرکنعان دیک یوسفیم دیب فغانیم دن فغان آیلر، کویوب بیت الحزن بیغلار. ۳۰

مضمونى: سحرلرده پیرکنعان کبی آه ایتیب یوسفیم دیسم، فغانیمدن فغان ایتیب، حتی حزن اویى هم
کوز یاشی توکر.

۲۵ ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۵۵.

۲۶ ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۵۵.

۲۷ ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۵۳.

۲۸ ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۸۰.

۲۹ ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۱۰۵.

۳۰ ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۹۸.

هویدا حضرت آدم، حضرت نوح، حضرت سلیمان و اسکندر کبی کوپ پیغمبرلر و حاکم ذاتلرگه هم شعریده بیر بیرگن.

قیلورده نوح قومی دیک تموغنی آتشی غرقاب خلاص ایلر بولوب کیشی سنگه کیلسه عذاب اندا.^{۳۱}

مضمونی: کیشی نوح قومی کبی عاصی لیک قیلسه جهنم نینگ آتشیگه باتر، اگر او کیشی سینگه کیلگنده او عذاب دن قوتیله دی.

حضرت نوح نبی مینگ ییل یشب عاقبت بولدی اول ایرنینگ عمری هیچ.^{۳۲}

مضمونی: حضرت نوح (ع) مینگ ییل یشه دی، اونینگ قومی نینگ عمری هیچ بولدی و سونگگی کیلدی.

طریق عشق ارا اخلاص ایله کیرگن ایرانلرغه بولور هر گوشه ده آلدیده الیاس و خضر پیدا.^{۳۳}

مضمونی: عشق یولیگه اخلاص بیلن کیرگن ایرنلرگه، هر گوشه باشیده الیاس و خضر پیدا بولر. شونده ی ایسه دیوانده بیرالگن تاریخی کیشیلر نینگ یانیده ایریم مکان اسملریگه هم شعرلیده بیر بیرگن.

کاکلینگی بویغه شرمنده ایرور مُشک چین تیشلرینگه گوهر دریای عُمان اوخشه ماس.^{۳۴}

مضمونی: زلفینگی خوش ایسیدن چین مشکی هم شرمنده بولیب قاله دی، حتی که عمان دریاسی نینگ جوهری هم تیشلرینگه اوخشه مس.

کوروب چو زلفُ خطینگی خُتنده گی نی آهو ییمای چو سُنبل اوتینی، هنوز خجلت ایمیش.^{۳۵}

مضمونی: خُتنده کی آهو زلفینگی خطینی کورگنده، سُنبل اوتینی ییمسدن خجلت ایتیمیش.

^{۳۱} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۳۷.

^{۳۲} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۷۰.

^{۳۳} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۴۱.

^{۳۴} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۱۱۷.

^{۳۵} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۱۱۸.

واه مینینگ باشیمغه توشتی نی قیلای سودای عشق آیتا بیرسم ذرّسیغه تاب توتالمس کوه
قاف. ۳۶

مضمونی: واه مینینگ باشیمغه کیلیدی عشق سوداسی نیمه قیله‌یین، آیته بیرسم ذره‌سیگه قاف تاغی
چیده‌آلمس.

II. هویدانینگ اثرلری

هویدانینگ اثرلری یشه‌گن دورده قول‌یازمه‌سی شکلیده کینگ ساحه‌ده یاییلگن و مجموعه‌لرده بیر
آلگن. هویدانینگ قول‌یازمه‌لری اوزبیکستان و باشقه بعضی یقین شرقی اولکه‌لرده گی کتابخانه‌لرده
سقلنماقده. شاعرینینگ بیزگچه فقط بیر دیوانی بیتیشگن. اوزبیکستان بیلملر آکادمیسی بیرونی شرقشناس-
لیک انستیتوتیده دیوان‌نینگ بیر نیچه یازمه نسخه‌سی محفوظ ایتیلماقده.³⁷

خواجه نظر هویدا "راحت دل" اسملی منظوم داستان ایسه یازگن. دینی مسأله‌لرگه تیگینگن داستان،
الله‌گه حمد و ثنا بیلن باشلنهدی. پیغمبرگه نعت، تورت خلیفه حقیده بیلگی بیرگندن سونگره قیامت،
جهنم، جنت خاتینلری باره‌سیده آیتیلگن. سونگ پیغمبر، مشهور صحابه‌لر، اولیالر حقیده عبرتلی حکایه‌لر
بیر آلگن، انسان حیاتی اوچون ضررلی و گناه بولگن ایچکی، دنیاگه قرشی حرصلی بولماق، یالغانچی‌لیک
کبی موضوعلر کویگینه قولگه آلینگن. اخلاق، ادب و تربیه ساحه‌سیده بو داستان بولگنیچه تاثیر
کورستماقده.³⁸

هویدانینگ اثرلری ۲۰نچی یوزیل‌نینگ باشلریده غربی بیلم آدم‌لری نینگ دقتینی تارتگن و غرب و
شرق بیلمدانلری M.Hartmann و M.F.Gavrilov لرنینگ تحقیقلری اورته‌گه چیققن. ۲۰نچی یوزیل
باشلریده هویدا کلیاتی‌نینگ "کتاب ایشان هویدای چیمیان" آتی بیلن استانبول، قازان، و تاشکیتنده
باسیلمه‌سی و غزللری‌نینگ کوی معتبر مجموعه‌لرده بیر آلیشی هم هویدا غزللری‌نینگ تورکلر تمانیدن علاقه
بیلن مطالعه ایتیلگن لیگینی کورستماقده. کلیاتده هویدانینگ ۳۷۴ غزلی، ۱۰۰ دن آرتیق مربع‌سی، رباعی-
سی، ۳ مخمّسی، ۱ مسدّسی، ۱ مثنّی، ۲ ته هم مستزادی‌گه بیر بیریلگن.³⁹

^{۳۶} ابراهیم، هویدا کلیاتی، ۱۲۹.

³⁷ Funda Toprak, Hoca Nazar Hüveyda Rahat-ı Dil (Ankara: Grafik Yayınları, 2017), 18.

³⁸ اکمل خان، هویدای چیمیان (تاشکینت: بیردیناخ مطبعه سی، ۱۹۰۳)، ۱۲۲.

³⁹ Toprak, Hoca Nazar Hüveyda Rahat-ı Dil, 11.

هویدانینگ تنلنگن شعرلری تاشکینت ده میلادی ۱۹۶۱ ییلده نشر ایتیلگن. کوپ آنتالوژیلرگه اونینگ شعرلری اوز بیرینی تاپگن. بو باره ده v.Zahidov (Vahid Zahidov) حیات بخش بدیعیات ترانه لری، تاشکینت ۱۹۷۵، (Tohtasin Gelalov نفاست عالمیده، تاشکینت ۱۹۷۶) کبی عالمیر کتاب یازگن.⁴⁰

هویدا، شعرلرینی چغتایچه گه یازگن. غزللری نینگ کوپراغی ایسه اوزیکلر آره سیده ترقلگن. هویدانینگ تصوفی عبارتلری، شعرى اسلوبی کوپینچه احمد یسوی و مشرب یولینی ایزله گن.

هویدا دیوانی نینگ بیرینچی تاش باسمه سی نبیره سی نینگ اوغلی شاعر صلاح الدین ثاقب طرفیدن میلادی ۱۹۰۷ ییلده تاشکینتده "کتاب ایشان هویدای چیمیانى" آتی بیلن باسیلگن. کتاب نینگ باش سوزیده "راحت دل" داستانی هم تیلگه کیلتیریلده دی. مذکور کلیاتده، ثاقب، سراجی، آفاق خواجه، عمرخان، محمد علی خان، فطرت خوقندی، شیخ نظام الدین، امام ربانی، بهاؤالدین نقشبند، خواجه حافظ، غوث الاعظم نینگ وفات تاریخلری (۱۸۶-۱۹۴ بیتلر)، جامی، حاجی محی الدین، نامی، اکمل خان توره، خواجه کرمانی، بدر جرمی و خواجه شمس الدین کبی شاعرلر نینگ فارسجه و تورکچه غزل و مخمسلی، حکمتلر، اخلاق ادب گه عاید تورلی حکایه لری ایسه کیرتیلگن. کتاب نینگ سونگیده بیرآلگن حکایه لر و غزللر ایسه هویداگه عاید بولیب، آتی ذکر بولگن کلیات مشهور خطاط محمد شاه مراد کاتب (۱۸۵۰-۱۹۲۲) تمانیدن ۱۳۲۵ هجری (میلادی ۱۹۰۷) ییلده استنساخ ایتیلگن.⁴¹

سونگیچ

چغتای ادبیاتی، یوزیللر بویچه کوپ قیمتلی شاعرلر نینگ بیتیشمه سیگه و بو شاعرلر نینگ اولیمسیر اثرلر وجودگه کیلتیریب تورک ادبیاتی تاریخیده مهم بیر بیرگه ایگه بولیشلریگه زمینه یره تگن. بو شاعرلردن بیرى خواجه نظر هویداگه ایسه هم تورکلر تمانیدن هم غربی بیلیمدانلر تمانیدن دقت کورستیلگن و اوزیدن سونگره اونینگ ایزیدن کیتگن شاعرلر نینگ بیتیشمه سیگه وسیله بولگن. کوپراق رسم و رواج اوله راق دینی-تصوفی ادبیاتگه باغلیق قالگن هویدا، تاریخی شخصیتلرگه شعرلریده قیته-قیته بیر بیرگن. شو ترتیبده عشق، شراب، می، سیوگیلی کبی مجازی موضوعلر ایسه مهارت بیلن قوللنیلگن دیر. هویدا، شعرلریده دایما بار بولگن دیدکتیک یانی بیلن انسانلرگه صمیمی اوگیتلر بیرماقتی هدفله گن. کامل انسان مقامیگه ایریشماق ایسه هویدا هدفلری نینگ باشیده بیر آماقده.

⁴⁰ Toprak, Hoca Nazar Hüveyda Rahat-ı Dil, 16.

⁴¹ İpekten, Eski Türk Edebiyatı Nazm Şekilleri ve Aruz, 71.

مأخذلر

- ابراهیم، رحیم. فرهنگ اوزبیکى - درى. مزارشریف: انتشارات ثقافت، ۱۳۹۶.
 ابراهیم، رحیم. هویدا کلیاتى. کابل: تعلیمى انتشاراتى، ۲۰۱۳.
 اکمل خان. هویدای چیمیانى. تاشکینت: بیردیناخ مطبعه سى، ۱۹۰۳.
 آلتای، نورالله. اوزبیک تیلی سوزلیگی. مالیزیا: جهانى هکارلیکلر اداره سى، ۱۳۸۶.
 چیمیانى، ایشان هویدا. دیوان هویدا. نشرگه تیارلاوچی. امین الله دوستیار، پشاور: طحه نشریاتى، ۱۳۸۶.

- Akay, Hasan. *İslami Terimler Sözlüğü*. İstanbul: İslam Bilgi Merkezi Yayınları, 1991.
 Argunşah, Mustafa. *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2014.
 Bice, Hayatı. *Divan-ı Hikmet Hoca Ahmet Yasavi*. Ankara: y.y, 2009.
 Eckmann Janos. *Çağatayca El Kitabı*. Çev. Güney Karaağaç. İstanbul: Kesit Yayınları, 2009.
 Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 2011.
 İpekten, Haluk. *Eski Türk Edebiyatı Nazm Şekilleri ve Aru*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1999.
 Kalafat, Yaşar. *Pir-i Türkistan Ahmet Yesevi Sultan*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2008.
 Sami, Şemseddin. *Kamus-i Türki*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
 Toprak, Funda. *Hoca Nazar Hüveyda Rahat-ı Dil*. Ankara: Grafik Yayınları, 2017.
 Ünlü, Suat. *Çağatay Türkçe Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları, 2013.